

Het recht op een leven zonder angst

Over Furcht und Freiheit van Jan-Werner Müller

Rijk Willemse, 19 september 2020

In de NRC van 13 september jongstleden interviewde Bas Heijne de Duitse politiek filosoof Jan-Werner Müller over diens boek “Furcht und Freiheit” (2019). Dat inspireerde mij het boek te lezen en op hoofdlijnen samen te vatten. (Het is tenslotte mijn vak om ingewikkelde dingen schriftelijk makkelijk toegankelijk te maken.) Want, het is niet alleen een verdraaid actueel en belangwekkend boek, het is ook nog eens op plaatsen best barok-Duits geschreven. Kortom, vraag niet hoe het kan, maar profiteer ervan.

Twee dingen vooraf

Om het gedachtegoed van Müller goed te kunnen begrijpen moet ik eerst kort twee begrippen uitleggen die in dit boek een centrale rol spelen. Müller heeft het over het “liberalisme” en daarmee verwijst hij naar een politieke stroming die in de negentiende eeuw ontstond, na de Franse Revolutie. Liberalen willen publieke en private belangen van elkaar scheiden. Want als publieke belangen in private handen zijn, liggen willekeur en onrecht op de loer. Denk maar eens aan het verkeer en openbaar vervoer, onderwijs, zorg et cetera; die zijn van en voor ons allen, nietwaar?

In het verlengde daarvan ligt het begrip “neoliberalisme” en dat is de gedachte dat publieke zaken heel goed geregeld kunnen worden door concurrentie, via wat wel eens de “onzichtbare hand van de markt” wordt genoemd. Denk aan openbaar vervoer, zorg, financiële diensten et cetera; daar zou de overheid zich wat de neoliberalen betreft niet mee moeten bemoeien. De markt kan dat gerust afhandelen en tegelijkertijd recht doen aan alle betrokkenen. Auteurs als Bas van Bavel, Sander Heijne, Hendrik Noten, Silvio Lorusso en Rutger Bregman verzetten zich – terecht – tegen deze stellingname.

Liberalisme onder druk

Het liberalisme, stelt Müller, staat onder druk. Van onder en van boven, van rechts en van links. Zowel populisten als leiders met dictatoriale trekken verzetten zich tegen de zogenaamde liberale elites. Müller haalt in dit verband Baudet als populist aan die ‘filosofisch’ onderbouwd stelt dat de mensen grondig “entliberaliseerd” moeten worden, en Trump als leider die het heeft over “on-amerikaanse” mensen die terug naar hun land moeten. En ook van rechts en links komt kritiek op het liberalisme: gemeenschapszin en traditie zouden erdoor verloren gaan, en, liberalisme zou het kapitalisme in het zadel hebben geholpen.

Om zaken helder op een rijtje te krijgen, en om deze kritiek te kunnen weerleggen, scherpt Müller de definitie van liberalisme verder aan. Hij ziet liberalisme niet in de eerste plaats als een streven naar maximale zelfontplooiing van het individu, vrij van feodale verbanden. Want die realiteit is anders: minderheden, zo benoemde tweederangs burgers, andersdenkenden, et cetera komen aan die ontplooiing niet eens toe. Daarom punt hij het begrip nog verder bij, als het recht op een leven zonder angst, in veiligheid ten opzichte van

de macht van de staat en de mogelijke willekeur van instituties. Daarbij volgt hij de politiek ideologe Judith Shklar en haar essay “The Liberalism of Fear” (1989).

Tegen onrechtvaardigheden en vernederingen

Shklar stelt dat het grootste gevaar voor het twintigste-eeuwse individu het staatsapparaat is. Liberalen zouden zich daarom moeten richten op het vermijden van gruwelijkheden. Eerst het bestaan zeker stellen, dan de moraal... Niet via een filosofisch traktaat, maar via de historische herinnering. Dit resulteerde in steun voor humanitaire interventies in dictatoriale regimes en in de “responsibility to protest”.

Iedereen moet zonder angst voor menselijke gruwel besluiten kunnen nemen over zoveel mogelijk aspecten van het eigen leven als verenigbaar is met de vrijheid van ieder ander, aldus Shklar. Zij wil de onrechtvaardigheden en vernederingen van alledag en van totalitaire regimes begrijpen, vermijden en verhinderen. Daarvoor wil ze het verschil tussen de zwakken en de machtigen kunnen bevatten, en daarmee een collectief geheugen van vertellingen en beschrijvingen vormen... dat nooit weer.

Gelijke behandeling en een faire kans

Müller haalt als voorbeeld Black Lives Matter, en ook #MeToo, aan. Dit betreft de poging om een onwetende meerderheid bewust te maken van een verwondbaarheid die heel goed te begrijpen is. Geen individuele, uitzonderlijke ervaringen, maar een onderbouwing voor de noodzaak van de vrijheid om zonder angst voor intimidatie te leven. Om met die ervaringen de achterliggende mechanismen te kunnen ontmantelen in een democratische discussie.

Het gaat uiteindelijk om de gelijke behandeling en om een faire kans om de eigen voorstelling van een geslaagd leven te verwezenlijken. Liberalisme is dus geen zaak van “cultuur” of moraliseren, maar de garantie van vrijheid voor wie in angst leeft; daarom moet aan machtigen grenzen gesteld worden. Het antwoord op die angst is niet moed, maar gezeekerde vrijheid. Het antwoord op uitsluiting is niet inclusie door vooruitgang, maar inclusie door inclusie.

Die neoliberale frames

Neoliberalisme stelt dat de markt wel voor gerechtigheid zorgt. Zij probeert daarom het begrip democratie opnieuw te definiëren. Niet: burgers met zelfbestemming en aanspraak op besluiten. Wel: soevereine consumenten die via hun portemonnee bepalen wat er gebeurt. Niet: afhankelijke arbeiders. Wel: ontvangers van loon met koopkracht. Niet: burgers met rechten. Wel: klanten van staat en dienstverleners. Niet: welvaartstaat. Wel: concurrentiestaat...

Of, zoals Jared Kushner het zegt: “De staat moet succes en efficiëntie voor haar klanten – de burgers – organiseren.” En om dat menselijke kapitaal te kunnen maximaliseren, zien we vaak een gespleten moraal, met thuis de traditionele, vaak religieuze waarden van familie en gezin, en buiten – in de economie – een gelegitimeerd egoïsme van de “homo sapiens consumens”. (Müller ziet hierin een verklaring van de verbinding van neoliberalisme met bepaalde streng-religieuze groepen.)

De populistische reflex

Wat is populisme? Kritiek op de elites? Woede op het establishment? Een waakzaam oog op de machtigen was toch altijd een teken van democratisch engagement? Natuurlijk, populistten in de oppositie bekritisieren de regering. Maar zij zeggen daar ook telkens bij dat zij de wil van het echte volk vertegenwoordigen en dat zij spreken voor de zwijgende meerderheid.

Hun aanpak heeft in grote lijnen de volgende verschijningsvormen. Mededingers naar de macht worden ofwel als niet-legitiem aangeduid. (Presidentskandidaat Donald Trump beschuldigde concurrent Hillary Clinton van staatsvijandigheid.) Of de populistten suggereren dat alle burgers die hun mening(en) niet delen eigenlijk niet bij het volk horen en verraders zijn. (Nigel Farage heeft het over “real people” en “unreal people”; Trump heeft het over on-amerikaanse mensen en wil ze terugsturen “naar hun eigen land”.)

Uitsluiting: dubbel falen

Het probleem is niet het wantrouwen van de populistten tegenover de elite(s); iedereen in een democratie mag dat wantrouwen hebben en zaken ter discussie stellen. Het echte probleem is de neiging om mensen buiten te sluiten, het antipluralisme. Ook als populistten spreken over de noodzaak tot eenheid van het volk, gebruiken zij de tweedeling om de tegenstellingen te verscherpen: het echte volk versus de vijanden van het volk.

Op populistische aantijgingen – geuit door bijvoorbeeld Jean-Marie Le Pen of door de AfD – reageerden liberalen aanvankelijk veelal eveneens met uitsluiting, een cordon sanitaire. Niet met populistten in talkshows, de zaal demonstratief verlaten als de betreffende populistten het woord nemen. Maar deze aanpak faalde dubbel. Ten eerste omdat dit in feite een ondemocratische reactie is en de kiezer niet serieus neemt. Ten tweede, omdat het de aannames van deze populistten juist bevestigt.

Strategisch en democratisch fout

Mainstream politici reageren vaak volgens het volgende schema. Eerst verwerpen zij de populistten: het zijn demagogen met valse beloftes en alternatieve feiten. Vervolgens beweren zij plots het tegendeel, wellicht uit politiek winstbejag: dat de betreffende populistten de zorgen en noden van de mensen misschien wel goed kennen. Dit ziet Müller als een strategische en democratische fout.

Als gevestigde politici populistten gaan napraten, kiest men liever voor het origineel. Bovendien verschuift het politieke spectrum hierdoor – veelal naar rechts. Müller haalt Nederland en Denemarken aan als voorbeelden: waar de angst voor minderheden voorheen als extremistische hetze gold, is deze hier nu salonfähig geworden. Rutte kon in 2017 gewoon “gedraag je of pleur op” zeggen tegen Turkse Nederlanders.

Wat dan te doen?

Müller geeft in zijn boek niet alleen een analyse van wat er fout is, hij geeft ook handelingsperspectieven. Dat zijn behalve de adviezen die hij overneemt van Judith Shklar ook eigen inzichten. Je moet, zegt hij, de strijd met de populistten niet vermijden maar juist aangaan. Voortdurend alert zijn en steeds “rode lijnen” trekken als er grenzen overschreden

worden. Bijvoorbeeld: wel over vluchtelingen en immigratie debatteren, maar niet over een geheim plan van de premier om het inheems volk te vervangen door Syriërs. Vertrouw op de argumenten. Burgers maken daarin zelf een keuze.

Dus, populisten in het debat niet negeren, ze niet neerzetten als kwaadwillig en binnen de democratische arena blijven. De heldere afgrenzing stuurt de populistten een eenduidig signaal: samenwerking met hen is geen optie zolang zij hun antipluralisme (demagogie, complottheorieën) niet opgeven. De bal ligt bij hen.